

This is an electronic reprint of the original article. This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.

Om att leva under lagen: Några anmärkningar

Slotte, Pamela

Published in:
Annales Academiae Scientiarum Fennicae

Published: 18/12/2023

Document Version
Final published version

Document License
Publisher rights policy

[Link to publication](#)

Please cite the original version:

Slotte, P. (2023). Om att leva under lagen: Några anmärkningar. *Annales Academiae Scientiarum Fennicae*, 1(2), 88-101. Article 5. <https://journal.fi/aasf/article/view/130944/89564?acceptCookies=1>

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

#5

Om att leva under lagen: Några anmärkningar

Pamela Slotte

Abstract

‘The rule of law’ has been described as an essentially contested concept which can be filled with different meanings, while still retaining a position as foundational for thinking about society, communal life, and the conditions for correct governance, including and importantly within legal thought. However, in this article the perspective taken on the topic of the rule of law is not strictly legal. Rather, the article’s aim is to reflect more broadly on what it means to live under the law and treat law as if it mattered, including from a religious perspective. By this, the article also provides insights into the disciplinary field of law and religion and current focuses and challenges in that area of research.

1.

För drygt fyrtio år sedan, den 24 maj 1983, fällde USA:s högsta domstol ett avgörande i det beryktade rättsfallet Bob Jones University mot Förenta staterna (*Bob Jones University v. United States*, 1983).¹ Det här rättsfallet handlade om tolkningen av den amerikanska konstitutionens första författningstillägg och rätten att fritt utöva religion. I ett så kallat *amicus curiae*-brev till domstolen, vilket är ett sätt att uttala sig för någon som inte är en direkt part i ett mål men som har getts rätt att förse domstolen med behövlig information i sakfrågan, kommer den kristna gruppen mennoniterna med ett uttalande:

"The tremendous stress that we have faced and face when we find ourselves in conflict between the will of secular government and what we understand as the will of God constitutes one of the most difficult aspects of our religious experience. Our faith and understanding of scripture enjoin respect and obedience to the secular governments under which we live. We recognize them as institutions established by God for order in society. For that reason alone, without the added distress of punitive action for failure to do so, we always exercise ourselves to be completely law abiding. 'Our religious beliefs, however, are very deeply held. When these beliefs collide with the demands of society, our highest allegiance

must be toward God, and we must say with men of God of the past, "We must obey God more than men", and these are the crisis from which we would be spared.'" (Brief for the Church of God in Christ, Mennonite as Amicus Curiae, *Bob Jones University v. United States*, 461 U.S. 574 (1983) [härefter Brief for the Church of God in Christ, Mennonite], s. 3–4, referenser utelämnade)

Det här är ett kraftfull uttalande som blottlägger den religiösa gruppens politiska teologi och syn på den egna relationen till omvärlden, en grupp känd för sin pacifism och märkt av en historia av minoritisering, marginalisering, martyrskap, och andra umbäranden, vilket resulterat i påtvingad mobilitet från den europeiska kontinenten bland annat västerut (se t.ex. Lichdi, 2004). Liksom mennoniterna uttrycker det i sitt brev, deras historia "[is that of] a church in a migratory status, migrating from one place, or nation, to another in search of religious consideration or toleration, a defenseless people looking for a place to be." (Brief for the Church of God in Christ, Mennonite, s. 2)

Det finns flera saker som man kan ta fasta på i det här *amicus curiae*-brevet. Det som jag vill stanna upp vid här är det följande. Genom det sätt på vilket mennoniterna agerar och uttalar sig, relaterar de till den 'sekulära' rätten som att denna spelar en roll, som att den är av betydelse. "[They treat] law as if it mattered" (Cole, 2001, s. 184), för att uttrycka detsamma på engelska. Att vara laglydig utgör en aspekt av vad det innebär att följa Gud och förhålla sig till sekulära institutioner. Det ingår i denna minoritets narrativ och berättelse om vilka de är (Cover, 1983), och den här narrativa identiteten utmanas i

1 Författaren vill tacka Karla Schröter, Karolina Stenlund, Sagy Waternberg Izraeli och de anonyma granskarna för värdefulla kommentarer. Arbetet med denna artikel har möjliggjorts med medel från den av Finlands Akademi finansierade Spetsforskningsenheten för europeisk rätt, identitet och historia, beslutsnummer 1336677 och 1353312.

målet, just vad gäller laglydighetsaspekten. Robert Cover har formulerat det som ett ”ett teoretiskt möjligt dilemma” nu har utvecklats till en paradigmatisk kris (Cover, 1983, s. 28, min översättning). Den religiösa berättelsen färgar förståelsen av och sätter en gräns för lydningen mot den sekulära rätten (Cover, 1983). Om den högsta domstolen nu beslutar så som mennoniterna fruktar, och kringskär den kollektiva religiösa autonomi, så har den här gränsen faktiskt kommit emot.

Krisen är existentiell. Som det sägs i brevet tangerar den uppkomna situationen “one of the most difficult aspects of our religious experience”. Och man önskar att domstolen ska tolka det första författningstillägget på ett sätt som tar udden av denna kris.²

Som sagt, mennoniterna förhåller sig till och agerar på rätten som om den är av betydelse. Och deras perspektiv på rätten innebär inte ett totalt brott med andra förståelser av densamma. Såsom Cover har uttryckt det, det vi möter här är

2 *Amicus curiae*-brevet lämnas in till en domstol som inom ramen för USA:s federala statsmakt, baserat på maktfördelningsprincipen, har till uppgift att fungera som en kontrollmekanism och motvikt till den lagstiftande och verkställande makten. Utgångspunkt utgör individernas frihet och rättigheter, och i den Högsta domstolens bedömningar kan även moraliska och religiösa värden vägas in. Det är skäl att hålla i minnet att domstolar i ett så kallat *common law* system, som vilket det amerikanska rättssystemet räknas, spelar en särskild roll genom den vikt som läggs vid rättspraxis, prejudikat, som en väsentlig rättskälla. Detta faktum influerar även synen på *rule of law* (Hellner & Stenlund, 2023). Den amerikanska Högsta domstolen utmärker sig även genom det sätt på vilket den är öppet politisk.

“a jurisprudence of resistance that is necessarily also one of accommodation” (Cover, 1983, s. 52), och det som vi på fackspråk kunde kalla för en ”interdependence of legal meanings” (Cover, 1983, s. 33). Och i domstolen möter vi berättelser som vävs in i varandra (Kearney, 2002), bland annat genom det sätt på vilket olika inlägg i målet ifrågasätter varandras tolkningar av den författning man samtidigt gemensamt tar på allvar. Man lever så att säga tillsammans under lagen och delar med säkerhet också i viss mening en förståelse av vad det här innebär i en nordamerikanska kontext.

2.

Om vi följer forskare som bland andra Paul Kahn och Mark Fathi Massoud, så pekar detta på ett grunddrag som strukturerar förståelsen av vad det innebär att leva i moderniteten och senmoderniteten. Kort och förenklat uttryckt, vid tidpunkten då mennoniterna träder in på den historiska arenan på 1500-talet, börjar även den moderna staten anta allt tydligare former i Europa. Ett led i det här utgör strävan efter självständighet från kyrkliga auktoriteter, inklusive formellt och innehållsligt oberoende vad gäller det rättsliga ramverket. För att citera Massoud:

“state authorities created their own autonomous goals in the law, rather than in religion. By design, the law was beyond the purview of religious and other non-state authorities ... The state was designed so that rights and duties would emanate from a legal order that state authorities can control ... This singular legal order often treated religion as a discrete and

competing category – and occasionally as a threat – to political liberalism and its secular rule of law." (Massoud, 2019, s. 486)

En annan grundläggande föreställning som kopplas till den här moderna stat-sidéen är uppfattningen om att all offentlig makt bör utövas inom de ramar som den positiva (sekulära) rätten konkret ställer upp. Rättsstatsprincipen, *rule of law*, blir alltså en integrerad del av idéen om den moderna staten och sekulär maktutövning, och en källa till legitimitet (Massoud, 2019; Slotte, 2022).³ Som Kahn uttrycker det, "The rule of law is an organization of institutions, practices, persons, and objects within the ongoing historical and spatial project that is the state." (Kahn, 1999, s. 40) Och detta är en stat som allt mer håller religion på armlängds avstånd, men samtidigt på olika vis i ett stadigt grepp. "[A]ttempts of modern states to deal with religious power – incorporating it, eschewing it, constraining it, or promoting it – is a central part of the rule of law's history" (Massoud, 2019, s. 486; se även t. ex. Asad, 2003; Mohr, 2011). Särskilt det religiöst annorlunda underkastas mer eller mindre våldsamt statlig makt med lagens

hjälp i syfte att exempelvis upprätthålla 'den allmänna ordningen' (Agrama, 2012; Slotte, 2022), något som även bland annat menoniterna får känna på.

"Föreställningen, löftet, om att den moderna staten står för *rule of law* skapar förväntningar."

Men den här historien om *rule of law* har alltså också en annan sida. Föreställningen, löftet, om att den moderna staten står för *rule of law* skapar förväntningar. Och så är fallet även när tilliten till staten brister, när man erkänner att laglydnaden har en gräns, och konkreta existerande rättsregler och/eller tolkningar av dem uppfattas som orättvisa eller korrupta. Vi bör alltså fästa fokus vid vad som blir föremål för kritik och vad som inte blir det, och vad som tas för givet, inom vilka ramar förs diskussionen och med hänvisning till vad. Den poäng jag här vill göra, är att eventuell kritik kan ha en grund i att rätten som sådan spelar en roll. Det handlar inte om att sträva att underminera *rule of law* som sådan. Det motsatta kan vara fallet, och specifik lagstiftning kan kritiserars inklusive med hänvisning till just *rule of law*, även om det sistnämnda ofta förblir just ett outtalat grundantagande (se t.ex. Krygier, 2019).

³ Det är värt att notera att diskussionen här förs i allmänna ordalag. Den slags *rule of law* som vi idag möter i en *common law* kontext uppfattas exempelvis som mindre statcentrisk än den slags betoningar vad gäller rättstatlighet som är förhärskande i en *civil law* (vanligen översatt till kontinentaleuropeisk rätt) inklusive finländsk kontext (se t.ex. Krygier, 2014). För en översikt av hur man ser på rättsstatlighet i en finländsk och europeisk (Europeiska Unionen) kontext, och där bland annat den offentliga maktutövningens lagbundenhet och respekt för grundläggande och mänskliga rättigheter, liksom demokrati betonas, se t.ex. Raitio, Rosas & Pohjankoski, 2022).

”Rule of law itself remains a human good” (Cole, 2001, s. 202; se även t.ex. Krygier, 2019), ett ideal genom vilket man kommer att tänka kring samhället och den mänskliga gemenskapen och uppställer randvillkor för ett korrekt styrelsesätt. För att citera Kahn igen, vi kan – i en vidare mening än ett strikt juridiskt perspektiv – närma oss

”The rule of law [as] a social practice: it is a way of being in the world. To live under the rule of law is to maintain a set of beliefs about the self and community, time and space, authority and representation. ... Within the beliefs of the citizen ... law appears as the legitimate and even 'natural' arrangement of our collective life.” (Kahn, 1999, s. 36)

Eller som Massoud för egen del konstaterar: ”Even in the rule of law’s absence, like a god it remains ... it remains hidden in the aspirations that guide the activists’ choices of which battles to fight and how strongly to fight them” (Massoud, 2019, s. 490).

Mennoniterna är här ett exempel, ett annat kunde hämtas från det krigstida och efterkrigstida 1900-tals Europa, där kristna röster kräver att man gör upp med en destruktiv sammanflätning av ’rätten’ och ’folket’. I medvetenhet om att mycket ont

ägt rum på ett förment ’lagligt sätt’, liksom att vissa sätt att teologiskt tänka kring rätten och världslig makt är problematiska, uttrycker man likväl sitt stöd för rättsstaten i det nya som bör komma (och vid valet av denna formulering är jag medveten om att det inte entydigt går att använda *rule of law* och rättsstaten som synonymer, och forskare har velat variera terminologin t.ex. i syfte att karakterisera olika historiskt situerade rättsliga paradigmer, se t.ex. Rosenfeld, 2001; Meierhenrich, 2021; Hellner & Stenlund, 2023⁴). Att insistera på *rule of law* är ett sätt att formulera en kritik av det som är och har varit (se t.ex. Greger- sen, 2022), men också ett sätt att blicka framåt, vilket även kan relateras till en förståelse av talet om rule of law som ett *“solution-concept”* (Waldron, 2021, s. 133; se även Krygier, 2019). Såsom den ekumeniska rörelsen proklamerar år 1948 vid det nygrundade Kyrkornas världsråds första generalförsamling i Amsterdam under rubriken ”The Nations of The World Must Acknowledge the Rule of Law”:

”We affirm, therefore, that no state may claim absolute sovereignty, or make laws without regard to the commandments of God and the welfare of mankind. It must accept its responsibility under the governance of God, and its subordination to law, within the society of nations. ... the authority of law must be recognised and established.” (World Council of Churches, 1949, s. 92)

”Att insistera på *rule of law* är ett sätt att formulera en kritik av det som är och har varit”

⁴ Vissa skiljer tydligare åt *rule of law* och rättsstaten än andra. Jens Meierhenrich noterar exempelvis att skillnaderna mellan *rule of law* och rättsstaten (*Rechtsstaat*) inte enbart är semantiska och att vi bör uppmärksamma såväl historiska, filosofiska, som begreppsliga skillnader i synen på ”law’s rule” (Meierhenrich, 2021, s. 40; se även t.ex. Krygier, 2014).

Det som detta och andra exempel visar, är hur *rule of law* utgör en del av narrativen. Och så är fallet även om – eller kanske just på grund av att – *rule of law* kan förstås på lite olika sätt.⁵ Det här är faktiskt en väsentlig aspekt av begreppet (Cole, 2001). Jeremy Waldron med flera har kallat *rule of law* för exempelvis ”an essentially contested concept” (se t.ex. Rosenfeld, 2001; Waldron, 2021) för att fånga in just den här aspekten. Det betyder inte att talet är meningslöst, men att det kan vara bärare av olika slags mening. De facto så måste begrepp för att förbli grundläggande ”vara på en och samma gång oundvikliga, tvetydiga och kontinuerligt omtvistade” (Müller, 2014, s. 87, min översättning).

5 Som Jeremy Waldron har uttryckt det: ”the Rule of Law is a working political idea, as much the property of ordinary citizens, lawyers, activists and politicians as of the jurists and philosophers who study it. The features that ordinary people call attention to are not necessarily the features that legal philosophers have emphasized in their academic conceptions.” (Waldron, 2023). I diskussionen och litteraturen, inklusive den juridiska, finner vi allt från minimala (*thin*) föreställningar till mer omfattande (*thick*) versioner av formella, procedurella och substantiella kriterier för när man kan tala om *rule of law*, som t.ex. ett oberoende domstolsväsende, möjlighet till rättslig prövning, mänskliga rättigheter etc. (Se t.ex. Tamanaha, 2004; Krygier, 2014; Möller & Skaaning, 2014; Meierhenrich & Loughlin, 2021; Waldron, 2021; Waldron, 2023). Därmed är det inte heller svårt att föreställa sig att det kan förekomma överlappningar mellan olika juridiska och religiösa, teologiska och andra förståelser av *rule of law*, exempelvis gällande den vikt som läggs på mänskliga rättigheter.

För att sammanfatta, forskare har alltså gjort poängen att ”religiösa människor alltsedan det tidiga moderna Europa och bortom, har stött diskurser relaterade till *rule of law* med utgångspunkt i de egna religiösa värdena och institutionella praktikerna” (Massoud, 2019, s. 486, egen översättning). Då som nu har *rule of law*, inklusive för religiösa aktörer, utgjort ett led i att formulera en förväntanshorisont, ett ideal, en vision. Och det är långt inom ramen för *rule of law* som vi tänker idag, inklusive teologiskt. Man kan gå till och med ännu längre och med Massoud, som för egen del studerat talet om *rule of law* i en sudanesisk postkolonial religiös kontext, begreppsliggöra *rule of law* som en slags teologi, som ”a system of beliefs and values, the faith in which is encouraged” (Massoud, 2019, s. 486), och peka på begreppsliga, genealogiska och empiriska paralleller mellan *rule of law* och religion.

3.

Det som det här sistnämnda i sin tur visar, är hur svårt det är att upprätthålla föreställningen om att det förment ’religiösa’ och ’sekulära’ skulle stå i ett ofrånkomligt motsatsförhållande till varandra, vilket också bör leda oss att bland annat ifrågasätta förenklade framställningar av den moderna ’sekulära’ statens relation till religion (se t.ex. Asad, 1993; Fitzpatrick, 2008; Asad, 2003; Agrama, 2012). På liknande vis utgör varken rätt eller religion, *law or religion*, ”avskilda, klara eller stabila kategorier” (Massoud, 2019, s. 486, min översättning). Och mycket av den forskning som utförs på detta område

i Finland och internationellt handlar också om att på ett tvär-, mång- och transvetenskapligt sätt och med hjälp av olika metoder studera dessa mångsidiga begrepp och klargöra deras skiftande betydelse, inbördes relationer och sammanflätade historier, och de fenomen som associeras

"Samma (själv) kritiska blick bör riktas mot forskningen på området"

med dem (se t.ex. Failing, 2014; Årsheim & Slotte, 2017; Oraby & Sullivan, 2020).

Det här inbegriper ett studium – inklusive ett historiskt inriktat sådant – av både religiösa majoritets- och minoritetspositioner och institutionella teologiska perspektiv på rätten i olika mening, samt hur individer och grupper ständigt förhandlar med och navigerar olika normativa ordningar på ett mångsidigt sätt (se t.ex. Al-Sharmani & Mustasaari, 2022), inklusive praktiserar olika former av "en motståndets och tillbakadragandets hermeneutik" (Cover, 1983, s. 53, min översättning), även om det inte behöver handla om en paradigmisk kris. Det inkluderar även ett studium av hur religiösa grupper – och detta kan även inkludera andra identitetsmarkörer – genererar egna normer och vad denna reglering omfattar, har som mål, och hur den kan förstås, inklusive i relation till annan rättlig reglering.

Ävenså inbegriper studiet ett fokus på hur den förment 'sekulära' rätten i sin tur relaterar till denna religiösa rätt, liksom mer allmänt handskas med 'religion', samt förändringar och trender här. Denna styrelse (*governance*) har flera nivåer och är transnationell till sin karaktär, vilket även understryker behovet av att bland annat varsebli och kritiskt granska tendenser till så kallad "metodologisk nationalism" (Wimmer & Schiller, 2003) och statscentrism på forskningsfältet, inklusive i relation till tänkandet kring *rule of law* (se t.ex. Krygier, 2019). Slutligen, och för att koppla an till en av Massoud's poänger här strax ovan, så koncentrerar sig forskning på området även bland annat på "what might be called the religiousness of law, that is, the ways in which law, all law, is dependent on religious cosmologies, ecclesiologies, anthropologies, and spatiotemporal logics" (Oraby & Sullivan, 2020, s. 264).⁶

Vid allt detta är ett intersektionellt och postkolonialt perspektiv viktigt, inklusive för att synliggöra sätt på vilka rätten – inte minst den västerländska – historiskt och idag bidrar till det som kallas för religiös andraframing, *religious othering*, liksom andra former av rasifiering och så kallad standardisering av vithet (se t.ex. Goldberg, 2002; Mahmood, 2016; Joshi, 2020; Bridges, 2021). Samma (själv)kritiska blick bör riktas mot forskningen på området, mot "the scholarly imagination" (Oraby & Sullivan, 2020, s. 261).

För att avsluta där jag började, i rättsfallet Bob Jones universitet mot Förenta staterna stod rasdiskriminering på

⁶ Se t.ex. Kennedy (1995) för en läsning av den amerikanska konstitutionalismen och USA:s högsta domstol i denna anda.

spel. Universitetet i fråga ville hålla fast vid vissa specifika rasdiskriminerande praktiker på trosgrunder, med hänvisning till rätten att fritt utöva religion, så som man själv förstod innebörden av detta. Man ville värna sin kollektiva autonomi. Den högsta domstolen bemötte det här argumentet genom att understryka att de statliga myndigheternas intresse att få bukt med rasdiskriminering i utbildningen var så grundläggande att det legitimerade ett ingrepp i religiösa gruppers autonomi. (Cover, 1983; *Bob Jones University v. United States*, 1983.) Vilken annan strategi hade mennoniterna kunnat välja för att värna sin kollektiva autonomi och peka på gränserna för statlig maktutövning, inklusive med lagliga medel, men som hade varit en strategi som inte hade krävt

att man så att säga 'co-opt' ett projekt som tog rasförtryck i försvar? Att blottlägga de sätt på vilka rätten inklusive de sätt på vilka den tolkas och nyttjas är partisk (*biased*) och exkluderande (se t.ex. Goldberg, 2002; Möschel, 2007; Möschel, 2011), och tänka bortom och emot rasifierade kategorier och hierarkiska distinktioner, det är en av de viktiga utmaningarna även på forskningsområdet religion och rätt.

Författaren

Pamela Slotte

Pamela Slotte är professor i religion och rätt vid Åbo Akademi samt vice-direktör för Finlands Akademi Spetsforskningsenheten för europeisk rätt, identitet och historia (eurostorie.org) vid Helsingfors universitet.

Referenser

n/a (1981). Bob Jones University v. United States: Brief Amicus Curiae in Support of Petition for Writ of Certiorari on Behalf of Church of God in Christ, Mennonite. <http://blackfreedom.proquest.com/wp-content/uploads/2020/09/bob9.pdf>

Agrama, H. A. (2012). *Questioning Secularism: Islam, Sovereignty, and the Rule of Law in Modern Egypt*. University of Chicago Press.

Al-Sharmani, M. & Mustasaari, S. (2022). Islamic Family Law(s) in Finland: Reflections on Freedom of Religion from the Wellbeing Perspective. *Temenos*, 58(2), 217–238.

Asad. T. (1993). *Genealogies of Religion: Discipline and Reasons of Power in Christianity and Islam*. Johns Hopkins University Press.

Asad T. (2003). *Formations of the Secular: Christianity, Islam, Modernity*. Stanford University Press.

Bob Jones University v. United States, 461 U.S. 574 (1983). <https://www.oyez.org/cases/1982/81-3>

Bridges, K. M. (2021). Critical Race Theory and the Rule of Law. I J. Meierhenrich & M. Loughlin (red.), *The Cambridge Companion to the Rule of*

Law (s. 357–374). Cambridge Companions to Law. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108600569.021>

Cole, D. H. (2001). An Unqualified Human Good: G.P. Thompson and the Rule of Law. *Journal of Law and Society*, 28(2), 177–203. <https://doi.org/10.1111/1467-6478.00186>

Cover, R. M. (1983). The Supreme Court, 1982 Term: Foreword: Nomos and Narrative. *Harvard Law Review*, 97(1), 4–68.

Failingler, M. A. (2014). Twenty-five Years of Law and Religion Scholarship: Some Reflections. *Touro Law Review*, 30(1), 9–25.

Fitzpatrick, P. (2009). Legal Theology: Law, Modernity and the Sacred. *Seattle University Law Review*, 32(2), 321–341.

Goldberg, D. T. (2002). *The Racial State*. Wiley-Blackwell.

Gregersen, N. H. (2022). Nordic Lutheranism and Secular Law: The Role of Law in the Grundtvigian Creation Theologies of K.E. Løgstrup and Regin Prenter. I P. Slotte, N. H. Gregersen & Helge Årsheim (red.), *Internationalization and Re-confessionalization: Law and Religion in the Nordic Realm 1945-2017* (s. 41–86). University Press of Southern Denmark.

Hellner, A. & Stenlund, K. (2023). Two Visions of Time: The Different Temporalities of the Rättsstat and the Rule of Law. I J. Reichel & M. Zambonis (red.), *Rule of Law* (s. 253–273). Scandinavian Studies in Law 69. Stockholm Institute for Scandinavian Law.

Joshi, K. Y. (2020). *White Christian Privilege: The Illusion of Religious Equality in America*. New York University Press. <https://doi.org/10.18574/nyu/9781479835119.001.0001>

Kahn, P. W. (1999). *The Cultural Study of Law: Reconstructing Legal Scholarship*. University of Chicago Press.

Kearney, R. (2002). *On Stories*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203453483>

Kennedy, D. (1995). American Constitutionalism as Civil Religion: Notes of an Atheist. *Nova Law Review*, 19(3), 909–921.

Krygier, M. (2014). Rule of Law (and *Rechtsstaat*). I J. Silkenat, J. Hickey Jr. & P. Barenboim (red.), *The Legal Doctrines of the Rule of Law and the Legal State (Rechtsstaat)* (s. 45–59). *Ius Gentium: Comparative Perspectives on Law and Justice*. Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-05585-5_4

Krygier, M. (2019). What's the Point of the Rule of Law? *Buffalo Law Review*, 67(3), 743–791.

Lichdi, D. G. (2004). *Die Mennoniten in Geschichte und Gegenwart: Von der Täuferbewegung zur weltweiten Freikirche*. Agape.

Mahmood, S. (2016). *Religious Difference in a Secular Age: A Minority Report*. Princeton University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctvc77k82>

Massoud, M. F. (2019). Theology of the Rule of Law. *Hague Journal on the Rule of Law*, 11, 485–491. <https://doi.org/10.1007/s40803-019-00114-1>

Meierhenrich, J. (2021). Rechtsstaat versus the Rule of Law. I J. Meierhenrich & M. Loughlin (red.), *The Cambridge Companion to the Rule of Law* (s. 39–67). Cambridge Companions to Law. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108600569.003>

Meierhenrich J. & Loughlin, M. (red.), *The Cambridge Companion to the Rule of Law*. Cambridge Companions to Law. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108600569>

Mohr, R. (2011). The Christian Origins of Secularism and the Rule of Law. I N. Hosen & R. Mohr (red.), *Law and Religion in Public Life* (s. 34–51). Routledge.

Müller, J.-W. (2014). On Conceptual History. I D. M. McMahon & S. Moyn (red.), *Rethinking Modern European Intellectual History* (s. 74–93). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199769230.003.0004>

Møller, J. & Skaaning, S.-E. (2014.). *The Rule of Law: Definitions, Measures, Patterns and Causes*. Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/9781137320612>

Möschel, M. (2007). Color Blindness or Total Blindness? The Absence of Critical Race Theory. *Rutgers Race & the Law Review*, 9(1), 57–127.

Möschel, M. (2011). Race in Mainland European Legal Analysis: Towards a European Critical Race Theory. *Ethnic and Racial Studies*, 34(10), 1648–1664. <https://doi.org/10.1080/01419870.2011.566623>

Oraby, M. & Sullivan, W. F. (2020). Law and Religion: Reimagining the Entanglement of Two Universals. *Annual Review of Law and Social Science*, 16(1), 257–276. <https://doi.org/10.1146/annurev-lawsocsci-020520-022638>

Raitio, J., Rosas, A. & Pohjankoski, P. (2022). *Rättsstat, Europeiska Unionen och Finland*. Statsrådets kansli.

Rosenfeld, M. (2001). The Rule of Law and the Legitimacy of Constitutional Democracy. *Southern California Law Review*, 74(5), 1307–1351.

Slotte, P. (2022). Moving Frontiers – Configuring Religion Law and Religious Law, and Law-Religion Relations. I P. Slotte, N. H. Gregersen & H. Årsheim (red.), *Internationalization and Re-Confessionalization: Law and Religion in the Nordic Realm 1945–2017* (s. 385–418). University Press of Southern Denmark.

Tamanaha, B. (2004). *On the Rule of Law: History, Politics, Theory*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511812378>

Waldron, J. (2021). The Rule of Law as an Essentially Contested Concept. I J. Meierhenrich & M. Loughlin (red.), *The Cambridge Companion to the Rule of Law* (s. 121–136). Cambridge Companions to Law. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108600569.007>

Waldron, J. (2023). The Rule of Law. I E. N. Zalta & U. Nodelman (red.), *Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2023 ed.) Stanford University. <https://plato.stanford.edu/archives/fall2023/entries/rule-of-law/>

Wimmer, A. & Schiller, N. G. (2003). Methodological Nationalism, the Social Sciences, and the Study of Migration: An Essay in Historical Epistemology. *The International Migration Review*, 37(3), 576–610.

World Council of Churches (1949). *Man's Disorder and God's Design* (Vol. 5, The first assembly of the World Council of churches, held at Amsterdam, August 22nd to September 4th, 1948). The Amsterdam Assembly series. Redigerad av W. A. Visser 't Hooft. SCM Press Ltd. <https://archive.org/details/wcca5/page/n7/mode/2up?view=theater>

Årsheim, H. & Slotte, P. (2017). The Juridification of Religion? *Brill Research Perspectives in Law and Religion*, 1(2), 1–89.